

IV. KORSZAK.

IV. Uj életre ébredés az uj kor szabadabb szellemének hatása alatt.

1781—1848-ig.

26. II. József és a türelmi rendelet.

(1780—1790.)

Már a Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben derengeni kezdett az uj kor hajnala. XIV. Kelemen pápa belátva azt a sok igazságtalanságot, melyet a jezsuita rend egyeseknek, egyházaknak, országoknak és nemzeteknek okozott, ezt 1773-ban eltörölte. Mária Terézia, bár nehezen vált meg hűséges katonáitól, mégis kénytelen volt engedni az általános közóhajnak s országából kitiltotta őket. Velük együtt eltűntek a vallásszabadságnak legfélelmetesebb ellenségei. A protestánsokra jobb napok virradtak. Agh Istvánnak, akit *Szentábrahámi Mihály* halála után püspökké (1758—1786) választottak az unitáriusok, volt része még a külső zaklatásokban. Püspökségének törvényes voltát a királyi megerősítés hiányában kétségbe vonták. Tőle is követelték az egyházi alapítványok kimutatását, mert a Szentábrahámi-féle nemleges kimutatással nem voltak megelégedve. Ő ismételten felterjesztette ugyanazt a kimutatást s jelentésében ezeket írta: „A kir. kormányzék és Őfelsége vegye kegyelmesen, amit bejelentett s ne hibáztassa őtet, hogy nincsen több. Ha azzal lehetne dicsekedniök, ami volt, akkor az ő Collegiumok és ekklésiájuk is elősorolhatná felséges fejedelmek, nagylelkű erdélyi főurak sőt idegen országbeli unitárius jóltevők kegyes alapítványait is, de minthogy azokat, amiket már elvesztettek, nem sorolhatja elő: meg kell maradniök a meglevő csekély mellett. Egyébiránt, ha a kir. főkormányzék jól megfontolja a dolgot, észre fogja venni, hogy nekik éppen azért

nincs, nem is lehet sok és nagy alapítványuk, mert a testvér hitfelekezeteknek van." Nekie is látnia kellett a templomok, iskolák elfoglalását; hiveinek háttérbe szorítását s hivatalokból való kizárását.

Azonban az isteni gondviselés megengedte, hogy a felvilágosodás első sugaraiban valami öröme is legyen. Így a királynő fia *II. József*, mint régens, beutazta az országot. Utazása közben 1773. jun. 26-án Kolozsvárra érkezett. Agh István püspök Kovácsi Tamás főjegyzővel kihallgatásra jelentkezett nála. A felvilágosodott uralkodó kegyesen fogadta s meghallgatta panaszukat, amelyben előadták, hogy a törvények ellenére mennyi bántalomnak, gyötörtetésnek és megkárosításnak vannak kitéve. Hosszasan érdeklődött hitelveikről, szertartásaikról s az egyházban levő főuri családokról. A püspök átnyújtott a felségnek egy hitvallást, amely megcáfolta azokat a mindegyre felhangzó vádakat, mintha az unitáriusok ariánusok, szociniánusok vagy szombatosok volnának. A felség a kihallgatás során ezt a korát meghaladó, szabadszellemű nyilatkozatot tette: „Mi azt mondjuk, hogy senki sem üdvözülhet, aki nem él a római (katolikus) hitben, *de nem lenne rossz megengedni azt a képességet, hogy mindenik választhassa azt az utat a mennybenetelre, amely neki tetszik*“. Az unitáriusokba, akiknek eddig panaszát meg sem hallgatták, hitet és reményt öntött ez a kihallgatás és uralkodói nyilatkozat.

Reményük nem volt alaptalan. *II. József* trónralépte után azonnal a vallásügyek rendezése céljából kiadta az u. n. „Tűrelmi rendelet“-et. Különösen Erdélyre nézve sérelmesnek látszott a „tűrelmi“ elnevezés. Hiszen itt a bevett vallások szabadságát évszázados törvények biztosították. Azt nem tűrni, hanem tiszteletben kellett volna tartani. De tekintve annak a korának a szellemét s tekintve azokat a megpróbáltatásokat, amelyek az unitáriusok átmentek, ezt a rendeletet, mint nagy vívmányt, úgy üdvözölhették. Ki van mondva ebben a rendeletben, hogy magán- és nyilvános istentiszteletet a protestánsok is mindenütt tarthatnak. Vallása miatt senki semmiféle hivatalból ki nem zárható. Vallásos meggyőződésével ellenkező esküre vagy szertartásra senki sem kötelezhető. Vegyes házasságból született gyermekek, ha az apa katolikus, mind katolikus hitben nevelendők, ha az apa protestáns, az esetben csak a fiuk követik az apa vallását. Protestáns gyermekek, ha nincs felekezeti iskolájuk, a katolikus iskolákba járhatnak. A protestáns lelkészek hiveiket bárhol szabadon láto-

gathatják. A püspökök és esperesek az egyházközsegeiket a hivek megterhelése nélkül szabadon megvizsgálhatják. Egyházi gyűlések azonban csak a tárgyak előzetes bejelentésével kapott engedély alapján tarthatók.

Bár a rendeletben még mindig volt olyan, ami a vallások közötti egyenjogúság rovására ment s különösen a legutolsó intézkedése sértette a protestáns egyházak önkormányzati jogát: mégis azt megnyugvással fogadták. Az unitáriusok nevében Agh István püspök a rendelet kihirdetése után kieszközölte a főkormányshéknél, hogy sérelmeiket és panaszait a trón elébe juttassák. Sérelmeik részben orvoslást találtak, amennyiben a kolozsvári templom és iskola elvételeért 5000 frt. kárpótlást kaptak. Igéretet nyertek arra nézve, hogy jövőre a közhivatalokra való jelöléseknél reájuk is figyelemmel lesznek s az országos ösztöndijakból az unitárius ifjak is részesülhetnek. Azonban egyéb sérelmeikre, elfoglalt templomokra és dézsmajövedelmekre nézve a válasz az volt, hogy Öfelsége a „régebbi idők tényeit feleleveníteni nem akarja“, hogy így újabb surlódásokra adjanak alkalmat a különböző vallásfelekezetek között.

Agh István tovább folytatta a Szentábrahámi által megkezdett irodalmi munkásságot. Kéziratban maradt bölcseleti, hittani, bibliamagyarázati dolgozatai, valamint héber nyelvtana őrzik ez irányu működésének az emlékét. De jó szolgálatot tett Szentábrahámi fennebb említett „Systema universae theologiae“ címü művének sajtó alá rendezésével és kiadásával. A művet „Summa Universae Theologiae Christianae Secundum Unitarios“ cím alatt terjesztették fel a bécsi udvari kancelláriához megvizsgálás és megerősítés céljából. A következő elismerő szavak kíséretében jött vissza: „A könyvnek kinyomtatása annál inkább megengedendő, mivelhogy az, amellet, hogy e vallás Erdélyben be van véve, az abban nyilatkozó szerénységénél fogva, más vallásos könyveknek is mintául szolgálhat.“ Hasonló elismerésben a cenzura részéről sem unitárius, sem más felekezetü protestáns hittani mű nem részesült. Ennek alapján a könyv 1786-ban megjelent, amely azóta legfőbb szimbolikus könyvünk, melyet későbbben *Derzsi* Károly tordai tanár magyar nyelvre lefordított.

Agh Istvánnak 28 évig tartott püspöksége alatt fokozatosan tovább haladt az egyházszervezés munkája. E tekintetben a Szentábrahámon 1778-ban tartott zsinat hozott nagyjelentőségü határozatokat. Így az E. Fő- és zsinati, valamint az E. K. Tanács szervezete javult; a kolozsvári és tordai

iskolákhoz felügyelő-gondnokok nevezettek ki s meghatározták, hogy az az esperesi vizsgálatokról jegyzőkönyvet kell készíteni s azt az E. K. Tanácshoz fel kell terjeszteni. Az ő püspöksége alatt, 1785-ben jött be az a gyakorlat, hogy az egyházközségek igazgatására az idősebb és buzgóbb tagok közül presbitereket válasszanak, akik együttesen alkották a Domesticum Consistoriumot. Alatta szűnt meg az u. n. papmarasztás. Eddig az volt a gyakorlat, hogy a papok és tanítók minden évben alávetették magukat a hivek közbirálatának. Ha megmarasztották, maradhattak, ha nem, akkor más egyházközségbe vagy nyugalomba mentek. E miatt sok panasz és kellemetlenség merült fel, mert némelyik egyházközség minden ok nélkül elbocsátotta lelkészét és tanítóját. Ezért a királyi főkormányshoz 1778-ban rendeletileg megszüntette ezt a gyakorlatot s megparancsolta, hogy jövőre a püspökök intézkedjenek a belső emberek elhelyezése tekintetében. Bár nagy sérelem volt ez a rendelkezés az egyház önkormányzataira, de belátták annak a helyesebb voltát s a zsinatok is elfogadták. Így lépett életbe a papmarasztás helyett a püspök által való kirendelés.

27. Az egyház külső megújulása Lázár István püspöksége és P. Horváth Ferenc főgondnoksága alatt.

Azt a szabadabb szellemet, amely a II. József uralkodása alatt érezhető volt, fokozott mértékben erősítették a külföldről jövő áramlatok. Ilyenek voltak: a bölcséletben előre nyomuló racionalizmus, amely az értelem jogait követelte s a vallást is észszerű alapokra kívánta helyezni; továbbá a francia forradalommal szárnyra kelt szabadabb szellem, amely az emberi jogok győzelmét követelte az elnyomatással szemben. Ez a kettős áramlat csak fokozta az unitáriusok éledni kezdő reménységét és öntudatát s a romokban heverő egyház újraépítésére lelkesítette. Az újraépítés eme hősie munkájának nagy része a Lázár István püspökségére (1786—1811) esik. Őt támogatta munkájában az a belső körülmény is, hogy a hivek körében mind nagyobb érdeklődés kezdett megnyilvánulni a vallási és egyházi élet iránt. Különösen a világi emberek több és több részt kívántak az egyház vezetéséből. Közülök P. Horváth Ferenc, kit 1778-ban választottak meg

főgondnoknak, az egyházi élet fejlődésének a püspök mellett második tengelyévé lett. Eme vállvetett, együttes munkának lett a gyümölcse az egyház külső megújulása, amely templomok, iskolák építésében s az egyházi szervezet kifejlesztésében nyilvánult meg.

A megelőző nehéz időkben hiveink sok helyen templom nélkül maradtak. Ahol voltak templomok, azok is romladozó állapotban voltak. Mihelyt szabadabb levegőhöz jutottak az egyházközségek, azonnal megindult az építés és javítás munkája. Emlékezés van róla, hogy a Lázár István püspöksége alatt 38 templom-, torony- és iskolaépítés vagy javítás történt, amit nagy részben gyűjtésből végeztek. Az újonnan épített templomok közül mind jelentőségére, mind szépségére nézve, messze kiemelkedik a *kolozsvári templom*. Mióta itt a főtéri s a Szentpéter külvárosi templomot elvették, azóta a hivek magánházaknál végezték az istentiszteletet. Milyen nagy lehetett az üldözés és elnyomatás, hogy csaknem az egész XVIII-ik századon keresztül nem tudtak templomot építeni ott, ahol egy időben minden templomban az egy Istenség tanát prédikálták! Azonban mihelyt az építés lehetősége megnyílott, a P. Horváth Ferenc főgondnok indítványára azonnal megindult a mozgalom az építésre. Az egyházközség pénzzétette minden eladható vagyonát, még az arany és ezüst urvacsorai készletének is egy részét. Felhasználták az államtól elvett javaik címén kárpótlásul kapott 5000 frtot. Sőt segítségül jöttek a Lengyelországból ide telepedett szociniánusok eladott imaházuk árával. Ők időközben elmagyarosodtak s vallásilag is átalakultak, úgy, hogy innen kezdve teljesen magyar unitáriusokká lettek. Ezen kívül egyesek nagy áldozatokat hoztak, sőt országos gyűjtést indítottak. Így épült fel négy év alatt, 1792—1796-ig az a szép és merész ivezetű templom, amely ma is méltó büszkesége egyházunknak.

A templomok mellett az iskolák voltak őseink gondoskodásának a tárgyai. A kolozsvári főiskola, amely az egyházközség által a Belső Magyar-utcában adományozott telken 4 földszinti és 2 emeleti szobában, 1718-ban nyílt meg, lassankint szüknek bizonyult. Kiszélesítése céljából sikerült még három szomszédos kis teleknek a megvásárlása. Az iskolai helyiségeket maguk a tanulók bővítették. Vesszőből fontak újabb szobákat s azokat vályoggal megtapasztották. Az ablakokat előbb lantorna-papírral, utóbb üvegkarikákkal látták el. Ezen a nyomoruságos helyzeten kívánt segíteni P. Horváth Ferenc főgondnok, amidőn 1779-ben felhívást intézett az

esperesekhez és felügyelő-gondnokokhoz, amelyben leírja, hogy az iskola-ház roskadozó félben van s kéri, hogy az újraépítéshez szükséges segélygyűjtésben személyesen működjenek közre. Hiszen nincsen senki, akinek érdeke ne volna az építés, „mert — amint írja — ha tanító-házunk nem lesz, se fiaink, se atyánkfiai, se papjaink tanítottak nem lesznek, mely szegény társaságunknak elapadását szerezné“. Az adakozást ő maga 100 magyar frttal kezdette meg. A jó példa hatott. A főgondnok lelkes felhívása meghozta gyümölcsét. Annyi adomány gyűlt össze, hogy abból 1780-ra sikerült Kolozsvárt a harmadik főiskolát egy emeletre fölépíteni. A következő évben kezdetét vette a második emelet építése, amit 1806-ban fejeztek be.

A XVI-ik században alakult iskolák közül a kolozsvári főiskola mellett csak a tordai közép tanoda és a torockói pártikula maradt meg az üldözések után. Az előbbi első helyisége ott volt, ahol jelenleg az unitárius templom van. Azonban miután 1721-ben az ősi templomot Tordán is karhatalommal elvették, a templom nélkül maradt hivek az iskolában kezdték tartani istentiszteleteiket. Az iskola lassankint átalakult templommá s helyébe 1784 táján építettek fából egy 4 szobás iskolát. Később, 1797-ben megtoldották még 8 szobával s ugyanakkor építették újra a rektori lakást. A tordai középiskola is, mint a kolozsvári, hosszas időn keresztül a városi tanács felügyelete alatt állott, míg 1679-ben az egyetemes egyház hatáskörébe ment át. A torockói pártikulát Torockó bányaváros tartotta fenn s szegény tanulóit a hivek segélyezték.

Régi vágya volt az unitáriusoknak, hogy a Székelyföldön is iskolát létesítsenek, melyet a székely unitáriusok könnyebben megközelítsenek. Még 1712-ben hozta javaslatba Biró Sámuel, hogy Udvarhely, Háromszék, Marosszéken és Küküllő vármegyében egy-egy pártikula alapíttassék. Azonban az akkori idők nem voltak alkalmasak a terv keresztülvételére. 1793-ban megújult a régi vágy. Ekkor P. Horváth Ferenc javaslatot tett Székelykeresztúron egy középiskola létesítésére. Bár a szomszédos egyházkörök lelkesültek a gondolatért, mégis az építés a szegénység miatt nehezen indult meg. Míg végül az iskolaügyet *Abrudbányai Szabó Sámuel* vette a kezébe, aki külföldi tanulmányutjáról haza térve, maga kérte, hogy a tervbe vett iskolához tanárnak neveztesék ki. Lázár István püspök személyesen iktatta be hivatalába 1796-ban. Azután bejárta a Székelyföldet. Mindenfelé adakozásra buzdította a hiveket

s maga is csekély fizetéséből áldozott. A püspök vizsgálatai alkalmával gyűjtött e célra. A szomszédos egyházközségek építési anyagot hordottak s így épült fel az első iskola fából 9 földszinti szobával 1804-ben. Ezt az iskolát a tordai mintájára szervezték. Mindkét iskolából a tanulók tanulmányaik folytatása céljából Kolozsvárra mentek.

Elemi iskolákról az egyes egyházközségek gondoskodtak s igyekeztek anyagi erejükhöz képest azokat berendezni.

Az egyház alkotmányában a világi elem előtérbe nyomulása tovább tart. Sőt, mivel Marosvásárhelyen a királyi táblánál alkalmazásban levő világi embereink Kolozsvárt a püspök elnöklete mellett működő Egyházi Képviselő Tanács ülésein nem lehettek jelen, kivánták, hogy ők is egy külön egyházi tanácsot alakítsanak, amely által az egyház kormányzásába belefolyhatnak. Kivánságukat 1778-ban a Szentábrahámon tartott zsinat teljesítette. Így keletkezett „a marosvásárhelyi consistorium“, amelynek elnöke P. Horváth Ferenc főgondnok lett. Ez a consistorium terveit és javaslatait a Kolozsvárt székelő főconsistoriumhoz adta be s az döntött végérvényesen. Azonban a Lázár István püspöksége alatt kiűnt e kettős kormányzás tarthatatlan volta. Azért a marosvásárhelyi consistorium megszűnt s helyette az Egyházi Képviselő Tanácsba behozatott az a máig fennálló gyakorlat, hogy abban a püspök és főgondnok együttesen elnököljenek. Tagjai sorába pedig a főgondnok javaslatára a világiak közül többet vettek be. Így helyreállott az egyensúly az egyháziak és világiak között.

P. Horváth Ferenc 1804-ben, Lázár püspök pedig 1811-ben halt meg. Mind a ketten ügybuzgalmuknak és egyházszeretetüknek elévülhetetlen jeleit hagyták egyházunk történetében.

28. Zsuki László és Augusztinovics Pál alapítványai.

Azt a hitet és bizalmat, melyet az új kor szabadabb szelleme ébresztett az unitáriusokban, elősegítették a *Zsuki László és Augusztinovics Pál* alapítványai.

Zsuki László egyik legősibb magyar család ivadéka. Ez a család első volt azok között, akik az egyház megalapításakor az unitárius valláshoz csatlakoztak. Hitüket a megpró-

bálatások sulyos napjaiban és mindvégig megtartották. Az alapítványt tevő Zsuki László 1741-ben született s 1792-ben halt meg. Életének javarésze egyházunk történelmének arra a korszakára esik, amidőn az egyház az elnyomatás után új életet s a romok helyébe új építéseket kezdett. Ebben a nagy munkában Zsuki László, aki Petrichevich-Horváth Ferenc főgondnokkal sógorságban állott, a maga anyagi támogatásával vett részt. A felső-szováti egyházközség templomát a saját költségén kijavíttatta. A kolozsvári egyházközségnek harangot öntetett. A felsőzsuki malmainak szombati vámját a kolozsvári főiskolának ajándékozta. Emez adományait megkoronázta végrendeletével, amelynek értelmében több mint 80.000 frtot hagyományozott az egyháznak. Az összeg magában véve is szép, de különösen becsessé teszi az a körülmény, hogy ez első nagyobb szabású jövedelmi forrás, amióta az egyház mindenéből kifosztatott és hogy olyan időben érkezett, amidőn arra a legnagyobb szükség volt. Kolozsvárt a harmadik főiskola éppen építés alatt volt. Tervbe volt véve ugyanott a templom, Székelykereszturon és Tordán a középiskolák építése. Mindezek megvalósítására kedvet és anyagi segítséget nyújtott. Ezenkívül a püspök és tanárok fizetését is emelni s biztosabb alapra lehetett fektetni. Addig t. i. a tanárok évenkénti 100—200 frtnyi fizetésüket önkéntes adományokból és az egyházköri gyűjtésekből kapták. Ezt is csak úgy, ha a közpénztárból kitelt. Most aztán a tanárok fizetését évi 300, a püspökét évi 1000 frtra tudták felemelni. A Zsuki László által hagyományozott összegből 1794-ben 10.000 frt alaptőke tételt le olyan célból, hogy annak kamataiból a szegény papok, özvegy papnék és a szegény tanulók kapjanak némi segílyt. Zsuki Lászlóval kihalt az ősi Zsuki-család fiúága, de azért ez a család egyházunk halhatatlanjai között méltán foglal helyet.

A másik nagy jóltevőnk ebből a korból *Augusztinovics Pál*. A Zsuki László hagyományának nagy részét a fentjelzett építkezések fölemésztették. A megmaradt részt csökkentette az 1811 évi devalváció, amely a pénz értékét $\frac{1}{5}$ -ére szállította le. Mindezek a közpénztárt kiürítették s az egyház további munkáját megbénították. Ekkor jött segítségül az *Augusztinovics* alapítványa.

Augusztinovics Pál a Lengyelországból ideszakadt szociániánusok utódja. Atyja pap volt. Ő Szentábrahámon született 1763-ban. Elemi iskoláit Kissolymoson s felsőbb tanulmányait a kolozsvári főiskolában végezte. Atyja kívánságára papi pályára készült, de az akkori egyházi gyakorlat szerint előbb 3 évig tanítói hivatalt kellett volna viselnie. Azonban

az éneklésben gyengének érezve magát, nem fogadta el ezt a hivatalt. Kilépett az iskolából és világi pályára ment. Előbb Marosvásárhelyen a kir. táblánál, majd a kir. kuriánál nyert alkalmazást, míg 1796-ban Bécsben az erdélyi kancelláriánál lett ügyvivő (agens). Ekkor kért és kapott az unitárius egyháztól 20 arany segítséget, hogy pályáján előre haladhasson. Pár év múlva ügyvédi vizsgát tett s nemsokára udvari ágenssé lett. E hivatalt 30 évig viselte, amikor előbb az erdélyi királyi táblához ítélőmesternek, azután a főkormányshoz tanácsosnak neveztetett ki s végül 1837-ben az erdélyi főszámvevőség elnökének választotta az országgyűlés, amely hivatalban a király is megerősítette. Evvel önerején olyan hivatalba jutott az egyszerű pap-fiu, aminőt azelőtt 100 éven keresztül unitárius ember el nem érhetett. Ezt a hivatalt azonban nem foglalhatta el, mert ugyanazon évben Nagyszebenben meghalt. Porait a saját kívánságára Kissolymosba szállították.

A szép pálya és nagy elfoglaltatás mellett sem feledkezett meg az egyházzal és iskolával, melyben felnövekedett. Annak ügyei s különösen tanuló ifjusága iránt állandóan érdeklődéssel viseltetett. A nevelés fejlesztéseért különböző apróbb áldozatokat hozott. 1832-ben főgondnokká választották. Reá nézve nem pusztán cím volt ez a nagy kitüntetés, hanem munka és kötelességteljesítés. Azonban az egyház és ennek tanuló ifjusága iránt érzett szeretetéről halála előtt négy nappal kelt végrendeletével tett bizonyosságot. E szerint Ladamos községben Nagyszeben közelében fekvő szép birtokát felszerelésével együtt, becses könyvtárát, különböző értékpapirjait mintegy 120.000 frt. értékben az unitárius egyháznak hagyta. Végrendeletében így határozta meg alapítványa rendeltetését: „Nekem szívemen leginkább fekvően a kolozsvári nemes unitária iskolában a tudományos és erkölcsi nevelés jobb lábra állítása, tehát vagyonom mi célra fordítása elhatározásában ezt tartsák lelkiismeretesen szemek előtt.“ A vagyon kezeléséről úgy intézkedett, hogy a ladamosi birtok jövedelmét nem szabad mind elkölteni, hanem abból 10.000 frtos alaptökéket kell csinálni. Az ilyen alaptökek évi kamatainak $\frac{5}{6}$ része egyházi szükségletekre fordítható, $\frac{1}{6}$ része pedig újabb alaptöke gyűjtésre használandó fel. Eme bölcs belátással készült végrendelet alapján kezelt alapítvány állandóan növekedőben volt s a legutóbbi időig egyházunk egyik főjövedelmi forrását tette.

29. Egyházi és iskolai reformok.

Részint az új kor szabadabb szelleméből, részint a jóltevők kegyes alapítványaiból bizalmat nyert egyház új erővel fogott hozzá a belső, lelki építés munkájához. Az egymás után következő püspökök alatt megindult kezdeményezések mutatják, hogy az egyház és tagjai arra törekedtek, hogy az egyház belső életét fejlesszék s az iskolákat az új kor szelleme szerint átalakítsák.

Mindjárt a Lázár Istvánt követő *Körmöczi* János (1812—1836) püspöksége idejében a kolozsvári főconsistorium egy terjedelmes utasítást bocsát ki a körüli felügyelő-gondnokokhoz (1813), amelyet úgy lehet tekinteni, mint az egyház belső életének megújítására vonatkozó irányelvek összefoglalását. Ez az utasítás mindenek előtt követeli az egyházi javak pontos összeírását s azoknak hűségese megőrzését és gyarapítását, az egyházközségi számadások és parochiális épületek rendben tartását. Jobb ellenőrzés céljából azt kívánja, hogy az esperesi vizsgálatokban a körüli felügyelő-gondnokok is vegyenek részt; az egyházközségi gondnokok számadásait vizsgálják meg; a belső emberek képéjének beszolgáltatását eszközölik, valamint a hivek és egyházi szolgák közötti jó viszonyt munkálják. A felsőbb és alsóbb iskolák fenntartásán munkálkodni kell, mert ezektől függ az egyház fennmaradása. Különösen az ifjuság nevelésére nagy gond fordítandó. Ezért a jóra menendő és tehetséges gyermekeket ki kell választani s azokat felsőbb iskolába küldeni. Az otthon levő ifjakra nézve pedig fel kell ujítani azt a régebbi, de félben maradt szokást, hogy Szentgyörgy-naptól Szentmihály-napig minden vasárnapon a vallás fő elveiben és éneklésben oktatást nyerjenek. És pedig a fiúk a reggeli s a leányok a délutáni istentisztelet után. Azok az ifjak, akik először kívánnak urvacsorát venni, addig nem részeltethetnek a szent jegyekben, amíg megelőzőleg a templomban vagy a lelkészi lakásban az urvacsora céljáról és fontosságáról megfelelő oktatást nem kapnak s hitükben meg nem erősödnek. Olyan intézkedések ezek, amelyek a belső missziói munkának ma is lényeges részét teszik.

A *Körmöczi* püspöksége alatt, 1819—1832-ig sikerült a székelykereszturi középiskolának újból építése a Koronka József igazgató, Almási Mihály János, Kelemen Benjámín és Koncz Márton esperes lelkes fáradozásai mellett. Ugyancsak ő indította meg az egyházi levéltár rendezését.

A Körmöczi követő *Székely Miklós* (1838—1843) püspök idejében az iskolai nevelést illetőleg történtek korszakalkotó reformok. Azok a régi, hagyományos szokások, amelyek az iskolai nevelést szabályozták, már elévültek. Eddig t. i. az iskolák tanítási nyelve a latin volt. A tanárok nem részesültek megfelelő kiképzésben. Aki a kollégiumban a filozófiai tanfolyamot elvégezte, az minden további vizsga nélkül taníthatott. Ezeket „publicus praeceptor“-nak hívták s az alsóbb osztályokban tanítottak. A felsőbb osztályokban tanító tanárokat professzoroknak hívták. Ezeket a külföldi akadémiát végzett ifjak közül alkalmazták. A tanároknak nem voltak külön tárgyaik. Minden tanárnak mindent kellett tanítania, ha a szükség úgy kívánta. E mellett nem voltak tankönyvek. A tanulók kézirati jegyzetekből tanultak, amelyeket diktálás után irtak. Az iskolák fegyelmi szabályai túl szigorúak voltak, amelyek nem vették figyelembe az ifjuság lelki világát s szükségleteit. Ugyanez a helyzet volt az egész országban.

Ilyen viszonyok között választották meg 1837-ben a kolozsvári kollégiumhoz tanárnak *Brassai Sámuel*t, aki akkor már ismert nevű tudós volt. Vele a nevelés ügye egyházunk iskoláiban új lendületet vett. A kollégium igazgatósága megbizta Brassait, hogy az ifjuság nevelésére készítsen az új idők viszonyainak megfelelő tervezetet. A tervezet elkészült s 1841-ben a Korondon tartott zsinat elébe terjesztették, amely azt elfogadta. Ez által új korszakot teremtett az egyházi nevelés történetében. Ez az új tanítási rendszer teljesen szakít a régi, hagyományos törvényekkel. A helyes iskolai nevelésnek legfőbb akadályát: a latint, mint az előadás nyelvét, eltörli s ez által a tanulást megkönnyebbitette. Eltörli az eddig gyakorlatban volt osztályrendszert s helyette behozta a szakrendszert. A következő évi Főtanács a nevelés egyöntetűvé tétele céljából egy állandó nevelésügyi bizottságot szervezett s a tanárok kiképzésére nézve hozott üdvös határozatokat.

A tankönyvhiányon Brassai úgy segített, hogy ő maga irt ilyeneket. A tervezetét elfogadó zsinat után két évvel már hét tankönyve szerepel, amelyeket azután több is követett. E mellett a vegytani és fizikai szertárak gyarapításán fáradozott; ásványokat és növényeket gyűjtött. A könyvtárt gondjaiba vette s az összhangzó énektanítás költségeire gyűjtést rendezett. Két ízben volt a kollégium igazgatója. Általában az ő neve és munkássága világol s bár reformtörekvései sok akadályba ütköztek, azokat mégis győzelemhez juttatta s ez által lerakta az újabb kori iskolai nevelés alapjait. Nemcsak

a főiskolai, hanem az elemi iskolai nevelésen is meglátszik a Brassai szelleme. Az ő tervei szerint 1839-ben a falusi iskolák részére új tanításmenetet állapítanak meg. Kézi könyvek írására pályázatot hirdetnek. A beérkezett dolgozatokat a nevelésügyi bizottság vizsgálta meg. Új és eleven szellem jött be a népiskolák dohos levegőjébe. A régi, dogmatizáló rendszer helyett előtérbe nyomult a földrajz, a történelem, a szám-tan, az erkölcsstan. A tisztán felekezeti célt szolgáló nevelés kibővült s az élet igényeihez igazodott. Még a hittan tanításába is a felekezeti káték helyébe a Kriza-féle kis kátéval az egyetemes emberi és keresztényi erkölcsökre való nevelés gondolata vonult be. Mindezek azt mutatják, hogy itt is a Brassai széles látóköre és emelkedett szelleme érvényesült. Az 1848. évi szabadságharc viharai elsodorták az intézettől. De később, mint európai hírű tudós, nyelvész és műkritikus, sok dicsőséget szerzett egyházunknak.

Székely Miklós püspöksége alatt nagyjelentőségű újítás jött be a paprendelés eddigi gyakorlata helyébe. Ugyanis a világi elem nemcsak az egyetemes egyház vezetésében, hanem más téren is követelte a maga jogait. Ezért a különben külső rendeletre szokásba jött paprendelés helyett az 1840-ik évi bölöni zsinat behozta a nyilvános pályázattal összekötött kinevezés rendszerét, ami inkább megfelel az unitárius szabad szellemnek. Ez abban állott, hogy az egyházközség szabad választási jogot nyert két esetben: u. m. ha a papja meghalt, vagy ha a püspök egyházi érdekből, az egyházközség panasza nélkül a papot máshová rendelte. A választás után a három legtöbb szavazatot kapott jelölt közül a püspök joga a kinevezés. Ez a rendszer, még szélesebb alapokra fektetve, ma is fennáll.

Székely Miklós után Aranyosrákosi Székely Sándor (1843—1852) következett a püspöki széken. Jeles költő volt, aki a magyar irodalomtörténetben jó nevet hagyott maga után. Az ő püspöksége alatt tették le a Teológiai Akadémia alapját. Addig t. i. a kolozsvári kollégium bölcsészeti tanfolyamát végzett ifjakat alkalmazták papoknak. Az új idők haladó szelleme követelte, hogy a leendő lelkészek bizonyos szakszerű kiképzésben részesüljenek. Ezért meghatározták, hogy a bölcsészeti tanfolyam után még külön teológiai tanfolyam állítandó be. Ennek megfelelően 1847-ben beállítottak egy 2 éves teológiai tanfolyamot, amely 1859-ben 3 éves és 1886-ban 4 éves lett. A kolozsvári kollégiumnál 1847-ben egy jogtudományi tanszék is létesült. Erre Rédigér Károly tordai hitrokon

tett alapítványt. De ez csak egy évig állott fenn. A magyar bankjegyekben befizetett alapítvány 1848-ban megsemmisült s ezzel a tanszék is megszűnt. Tanára Mikó Lőrinc volt, aki azután a főgimnáziumnál nyert alkalmazást.

Ebben a korszakban az ébredező nemzeti szellemmel a magyar nyelv visszakapta jogait s az irodalom új szárnyakat kapott. Nálunk az egyházi irodalmat Aranyosrákosi *Székely* Mózes indítja meg, aki 1833-ban adta ki „A keresztény vallás kifejlődése históriája“ c. egyetemes egyháztörténetét. Ezt követte 1840-ben a „Gondolkodástan“ és 1843-ban az „Észtan“ c. műve, amelyekben *Hegel* nyomán nagyon beható vallásbölcseleti kérdésekkel foglalkozik. Mellette ott van Aranyosrákosi *Székely* Sándor, aki a Kénosi Tözsér és Fosztó Uzoni történelmi feljegyzései alapján írta „Az unitária vallás története Erdélyben“ c. unitárius egyháztörténelmét (1839). Ugyancsak az ő átdolgozásában, több, tőle szerzett énekekkel gazdagítva, adta ki az egyház 1837-ben az énekes könyvet. Koronka Antal torockói lelkész 1844-ben imádságos könyvet adott ki. Kiváló lelkészi kar növekedett fel, akik versenyre keltek az egyházi irodalom ápolásában. A népoktatás terén pedig *Sebes* Pál és *Tiboldi* István szereztek elévülhetetlen érdemeket tankönyvek írásával és célszerű nevelési rendszerükkel. *Mig* Brassai a „Kék könyvtár“, *Kövári* László pedig a „Györke könyvtár“ című vállalatokban közöltek iskolai kézi könyveket.

Az irodalom többi ágaiban Brassai áll az első helyen, aki a tudományok minden ágában értékes műveket alkotott, akiről azt mondják, hogy ő volt az utolsó polihisztor. Nagy feltűnést keltett a maga korában *Bölöni Farkas* Sándornak 1833-ban megjelent „Észak-Amerikai Utazás“ című műve, amelyről *Széchenyi* István a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozott. A történelemírás terén Nagyajtai *Kovács* István tűnik ki, aki a „Nemzeti Társalkodó“ című folyóiratba dolgozott. A természettudományi irodalomnak *Berde* Áron volt lelkes művelője s azt „Légtünet-tan“ c. művével gyarapította. „Természet Barát“ címen pedig hetilapot alapított. A szépirodalomban *Székely* Sándor mellett a *Kriza* János, *Szentiványi* Mihály, *Gálffy* Sándor neveivel találkozunk. E két utóbbi adta ki 1839-ben a „Remény“ című zsebkönyvet, amelyet az akkori sajtó nagy lelkesedéssel fogadott.

30. *Az unitárius vallás törvényesítése Magyarországon.*

A II-ik József uralkodásával megindult szabadabb szellem előnyomulásának az utánna következett II. Lipót (1790—92) sem állott ellent, sőt az 1791-ik évben tartott országgyűlés ismételten törvénybe iktatta a vallásszabadságot. Azonban az utánna következett I. Ferencz (1792—1835) alatt már a helyzet megváltozott. A francia forradalom hatása alatt megnyilvánult szabad áramlatokban a trón biztonságát látta veszélyeztetve s ezért azoknak minden áron utját állani igyekezett. Ebből a célból az önkényes eszközöktől sem riadt vissza. A császári önkényhez csatlakoztak a katolikusok, akik veszedelmesnek tartották magukra nézve a szabad irányu törekvéseket. Az így egygyékövácsolt császári önkény és katolikus reakció az 1791 évi vallási törvényeken rést ütött, sőt későbbben azokkal teljesen szembehelyezkedett. Különösen sok visszaélést követtek el a vegyes házasságok alkalmával, amikdön a házasulandóktól kötelezvényt (reversalis) csikartak ki arra nézve, hogy gyermekeiket mind a katolikus vallásban fogják nevelni. Ezenkívül az áttéréseket megnehezítették azáltal, hogy a protestáns vallásra áttérni akarókat 6 heti oktatásban részesítették, ami alatt rémitgetésekkel eltérítették szándékuktól. A protestánsok sérelmei napról-napra szaporodtak. Hiában kerestek és kértek orvoslást a királynál. Különféle ürügyek alatt halogatta azt.

Az elégedetlenség nőttön-nőtt. A jobb érzésű katolikusok is belátták a törvény ellen elkövetett igazságtalanságokat s ezért V. Ferdinánd (1835—1848) alatt nyíltan a protestánsokhoz csatlakoztak s velük együtt követelték a törvénytelen ségek megszüntetését. Ilyen hangulatban nyílt meg az 1843—44 évi országgyűlés, amely kimondta: 1. hogy mindazoknak, akik 18 éves korukig protestáns vallásban növekednek, vallási hovatartozandóságuk kérdés tárgya nem lehet. 2. Vegyes házasságok megkötésére protestáns lelkészek is jogosultak. 3. Protestáns egyházba a római katolikusok is áttérhetnek, ha ebbeli szándékukat 4 heti időközben a római katolikus pap előtt, két tanu jelenlétében két ízben kijelentik. Bár ezen határozatokból a katolikus vallás *uralkodó* jellege még kiérzik, de azért azok vallási téren egy kevés időre nyugalmat teremtettek.

Annál inkább folyt a küzdelem politikai téren a kor-

mány és a reformokat követelő szabadelvű párt között. Ez utóbbi a Kossuth Lajos gyűjtő cikkei és szónoklatai által napról-napra erősödött s mindinkább érezhetővé vált, hogy a magyar nemzet nagy átalakulás küszöbére érkezett. Az izzó hangulat tetőfokát 1848 március 15-én érte el, amidőn az ifjuság Pesten magáévá téve a szabadelvű párt programját, nagy tüntetést rendezett s a következő 10 pontban követelte a nemzet kívánalmainak a teljesítését. 1. Felelős miniszterium. 2. Népképviseleti alapon nyugvó országgyűlés. 3. Unió Erdéllyel. 4. Sajtószabadság. 5. Egyesülési szabadság. 6. Vallásszabadság. 7. Törvény előtti egyenlőség. 8. Közteherviselés. 9. Az ősiség eltörlése. 10. A jobbágyság megszüntetése. Az országgyűlés két házából alakított fényes küldöttség vitte a nemzet kívánságait Bécsbe az uralkodó elébe, aki azokhoz hozzájárulván, ki is nevezte az első felelős magyar miniszteriumot. Így jöttek létre az 1848. évi pozsonyi országgyűlésen az új 1848-iki törvények, melyekkel az országgyűlés a nagy nemzeti átalakulás alappilléreit lerakta, amidőn a nemzet kívánságait a maga egészében törvénybe iktatta. Ez az országgyűlés hozta a vallásügyek rendezéséről szóló XX. t.-cikket, mely a következő pontokat foglalja magában: 1. „Az *unitárius* vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítottatik. 2. E hazában törvényesen bevett vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes *egyenlőség* és *viszonosság* állapítottatik meg. 3. Minden bevett vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek. 4. A bevett vallásfelekezetek iskoláiba járhatása valláskülönbség nélkül mindenkinek kölcsönösen megengedettetik. 5. A bevett vallásokat követő katonák saját vallásu táborig lelkészekkel láttassanak el. Így lett az *unitárius* vallás, amely Erdélyben még az 1568 és 1571. évi törvények alapján bevétetett, Magyarországon is az 1848 évi törvények által törvényesen bevett vallás.